

**Освітні процеси в Україні 90-х рр. ХХ ст.:
між досягненнями та проблемами
(за матеріалами колегії Міністерства освіти України)**

У статті на основі архівних матеріалів розглядаються реформаційні перетворення в освітній сфері України 90-х рр. ХХ ст. Основна увага зосереджена на здобутках та проблемах ключових засад функціонування освіти: мережі навчальних закладів, їх кадровому та матеріально-технічному забезпеченні.

Ключові слова: мережа навчальних закладів, кадрове забезпечення, матеріально-технічна база.

В статье на основе архивных материалов рассмотрены реформационные процессы в сфере образования Украины 90-х гг. ХХ в. Основное внимание обращено на достижения и проблемы основ функционирования образования: системы образовательных учреждений, их кадрового и материально-технического обеспечения.

Ключевые слова: система образовательных учреждений, кадровое обеспечение, материально-техническая база.

The article deals with educational transformations due to reforms in Ukraine in the 1990-ies using the archive supporting data. the focus of the article is on the achievements and challenges for the key functions of education: network of institutions and their personnel, technology and material supply.

Key words: network of educational institutions, personnel potential, technology and material base.

Система освіти України у 1990-х рр. зазнала суттєвих перетворень, що були зумовлені реформами освітньої галузі. Суперечливість їх реалізації та результатів є цілком закономірним явищем. У перше десятиліття розбудови держави громадськість засвідчила готовність об'єднувати зусилля для розвитку національної системи освіти, реформації її змісту, створення регіональних програм розвитку освіти. Широкого та всебічного теоретичного дослідження набули освітні реформи в науковій літературі та публіцистичній думці. Звернемо увагу на умови їх реалізації на практиці, проаналізувавши процеси в мережі освітніх закладів, матеріально-технічне та кадрове забезпечення. Найбільш об'єктивно та ґрунтовно це питання розглядається на засіданнях колегії Міністерства освіти. У нашому дослідженні на

основі архівних матеріалів проаналізуємо, які суттєві позитивні зрушення та проблеми виникали в освітній сфері у 90-х рр. ХХ ст.

Початок 1990-х рр. став періодом розгортання освітніх реформ в умовах українського державотворення. Базою для реформаційних перетворень стали Закон України "Про освіту" та Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття").

У 1991/1992 навчальному році – першому в умовах незалежної держави – в Україні діяло 20,9 тис. загальноосвітніх шкіл, 24,4 тис. дошкільних закладів, 1257 професійних навчально-виховних закладів, 2,2 тис. позашкільних установ, 890 вишів; загальна кількість учасників навчально-виховного процесу становить 26 % усього населення (1,8 млн працівників та близько 12 млн учнів) [1, арк. 56].

За даними Міністерства освіти, в Україні на 1992 р. функціонувало 21079 загальноосвітніх шкіл, де навчалось 6,8 млн школярів; у 483 вечірніх та заочних школах навчалось 173,2 тис. чол. працюючої молоді; в 700 школах-інтернатах виховувалось близько 150 тис. учнів, у 24,4 тис. дошкільних закладів – 2,2 млн дітей; у 1253 професійних навчально-виховних закладах навчалось 620 тис. учнів [2, арк. 58].

Приділялась увага зміцненню навчально-матеріальної бази установ освіти. За станом на 1 вересня 1992 р. введено в дію 140 шкіл на 69,4 тис. місць, 59 дошкільних закладів на 10,2 тис. місць. Добудовано 29 кабінетів, 159 класних кімнат, 16 спортивних залів, 32 їдальні, 19 майстерень. Більш активно проводилась ця робота в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Чернівецькій областях та м. Києві, де майже всі планові об'єкти освіти були введені в серпні місяці – тобто до початку навчального року. Приділялась увага зміцненню навчально-матеріальної бази установ освіти: у 1992 р. в Україні велось будівництво 350 шкіл, у тому числі в сільській місцевості 227 шкіл на 77 тис. місць [3, арк. 59].

Результативно проводилась робота з розширення мережі навчально-виховних закладів на кшталт "школа – дитячий садок" у Вінницькій, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернігівській областях. Всього їх працювало 918. Набувала розвитку мережа будинків сімейного типу для дітей-сиріт і дітей, які залишились без батьківського піклування: на 1992 р. діяло 78 таких будинків, в них виховувалось 507 дітей.

Відбувався активний процес створення закладів нового типу – гімназій, ліцеїв. Розроблені і затверджені тимчасові положення про них, порядок їх відкриття та фінансування. Якщо в 1991/1992 навчальному році було 176 гімназій та ліцеїв, то на 1 вересня 1992 р. працювало 239 таких закладів, з них: у Дніпропетровській області – 27,

Запорізькій – 21, Одеській – 14, Харківській – 13, Чернівецькій – 15, м. Києві – 24 [4, арк. 62].

Покращилась навчально-матеріальна база професійного навчання. Створено нових і переобладнано діючих близько 600 навчальних кабінетів та понад 280 навчально-виробничих майстерень, полігонів. Зросла кількість місць в учнівських гуртожитках та їдальнях. Здійснено організаторську роботу з удосконалення мережі закладів освіти: на 56 одиниць зросла кількість середніх шкіл, відновлено та відкрито 70 початкових шкіл.

Однак на початку 1990-х рр. чимало хронічних проблем в освітній сфері набули загрозливого загострення, про що свідчить вивчення матеріалів стану підготовки установ і закладів освіти до нового навчального року колегами Міністерства освіти.

Близько третини загальноосвітніх шкіл розміщені в нетипових приміщеннях, майже 300 шкіл і шкіл-інтернатів, 4 дитбудинки зовсім не придатні для навчання, половина установ освіти потребує капітального ремонту, 417 позашкільних установ знаходяться в підвальних і напівпідвальних приміщеннях; більше половини шкіл-новобудов не введено в дію до початку занять. Не завершено будівництво, зокрема, жодної школи за рахунок державних капіталовкладень у Волинській, Сумській та Чернігівській областях. Не виконані планові завдання з уведення в дію інтернатних закладів: фактично жодна школа-інтернат не була здана в експлуатацію до початку занять, викликала занепокоєння підготовка інтернатних закладів низки областей до роботи в зимових умовах: у більшості з них не вистачало будівельних матеріалів, обладнання. Кожна друга інтернатна установа потребувала капітального ремонту, на який необхідні додаткові кошти. Незадовільно проводилось будівництво дитячих дошкільних закладів: із 386 планових об'єктів за I півріччя введено в дію лише 29, або 6 % [5, арк. 59].

Мали місце низка недоліків й у відкритті та функціонуванні гімназій і ліцеїв: через нестачу приміщень, перевантаження існуючої мережі шкіл у більшості випадків відкриваються в школах лише окремі гімназійні чи ліцейні класи, які в основному виконують функції профілюючих, спеціалізованих шкіл, класів інтенсивного навчання. Тому Міністерство освіти вказувало на те, що назріла потреба проведення ліцензування та видачі сертифікатів новим типам навчальних закладів.

Не відповідала існуючим потребам і мережа дошкільних закладів: більше 140 тис. батьків не мали змоги влаштувати дітей у ці заклади (найбільше таких у Донецькій (16,7 тис.), Рівненській (8,8 тис.), Миколаївській (7,6 тис.), Хмельницькій (11 тис.) областях). Низькими темпами розширюється мережа закладів "школа – дитячий сад" у

Луганській, Донецькій, Запорізькій, Чернівецькій областях та Республіці Крим, що не сприяє прискоренню соціального розвитку малих населених пунктів.

Загалом будівництво об'єктів освіти велося низькими темпами. Із загальної кількості 350 шкіл, які будувалися у 1992 р., близько половини передбачалось здати в експлуатацію в другому півріччі. У той же час майже не скорочується змінність занять: кількість учнів, які навчаються в другу зміну, становить 1068,1 тис., або 15,7 % (у попередньому році було 1071 тис., або 15,9 %), а в Донецькій, Київській, Тернопільській областях, Республіці Крим та м. Севастополі цей показник погіршився [6, арк. 64].

Обласні управління освіти недостатньо займалися удосконаленням мережі шкіл. Незважаючи на позитивні тенденції щодо відновлення початкових шкіл у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Одеській, Чернігівській областях ця робота здійснюється вкрай повільно.

Залишалася гострою проблема організації гарячого харчування учнів шкіл. Плани розширення місць у шкільних їдальнях з року в рік не виконувались. У той же час у більшості областей були наявні школи, де взагалі відсутні їдальні. На якості харчування негативно позначається відсутність необхідного асортименту продуктів у переважній більшості шкільних їдалень.

Наступною суттєвою проблемою перших років реформування освіти незалежної держави стало забезпечення освітніх закладів навчальними матеріалами. Видавництвом "Освіта" видано понад 180 назв підручників та навчальних посібників загальним тиражем 28,1 млн примірників та створено низку альтернативних підручників для загальноосвітніх шкіл, підготовлено і видано для всіх типів вищих навчальних закладів 624 навчальні програми, 535 підручників та навчальних посібників, понад 3,5 тис. методичних розробок. Але через збідненість поліграфічної бази і відсутність паперу видавництво "Освіта" із запізненням випустило ряд навчальних програм для загальноосвітніх шкіл (українська і російська література, географія, фізика, хімія, біологія та ін.) та підручників. Із 12 загальноосвітніх та суспільних дисциплін видано лише 3 підручники рідною мовою, а зі спеціальних дисциплін немає жодного [7, арк. 59].

На початок 1992/93 навчального року через відсутність коштів та неоперативність місцевих органів управління освіти на книготоргівельних базах скупчилось невикуплених підручників на суму 75 млн крб навчально-методичні кабінети, обласні управління освіти не завжди спрямовували діяльність на перспективу: приміром, не подбали про

створення реально необхідного резерву підручників, зокрема для шкіл з українською та національними мовами навчання, класів з поглибленим вивченням окремих предметів. У зв'язку з цим мали місце випадки несвочасного забезпечення шкіл підручниками, навчальними і методичними посібниками, програмами. Найбільш гострою ця проблема виявилась в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Львівській, Одеській, Чернівецькій та ін. областях.

Щодо питання кадрового забезпечення – допущені прорахунки в комплектуванні навчальних закладів педагогічними кадрами. Так, Донецьке, Житомирське, Запорізьке, Київське, Кримське, Луганське, Миколаївське, Одеське, Харківське, Хмельницьке та Чернігівське обласні управління освіти не вивчили достатньою мірою потреби в учителях з урахуванням поділу класів на групи, що призвело до створення гострої ситуації із забезпечення закладів спеціалістами української мови. На початок навчального року в школах Луганської області їх не вистачало 164 чол., Донецької – 187, Запорізької – 109, Одеської – 80, м. Києва – 43. У Київській, Рівненській та інших областях загострилась кадрова проблема в забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи районах, що спонукало порушити перед урядом питання про додаткове фінансування праці та надання додаткових пільг учителям у таких районах. Зросла плінність інженерно-педагогічних кадрів у професійних училищах і на початок 1992/1993 навчального року в них не вистачало близько 3 тис. майстрів виробничого навчання [8, арк. 68].

Про що засвідчили матеріали засідання колегії Міністерства освіти через рік, на якому традиційно у вересні розглядалось питання підготовки освітніх закладів до нового навчального року? Як змінилась ситуація на початок нового 1993/1994 навчального року?

Мережа освітніх закладів охоплювала: у 21195 загальноосвітніх навчально-виховних закладах освіти здобували майже 7 млн дітей, понад 2 млн виховувалось у дошкільних закладах, 61 тис. чол. – у навчально-виховних закладах для осіб, які потребують соціальної допомоги та реабілітації; понад 616 тис. молоді навчалось у 1185 професійних училищах, 1,4 млн студентів – у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації [9, арк. 40].

Порівняно з попереднім роком мережа навчальних закладів зазнала певних змін. Переорієнтація дошкільного виховання на взаємодію з сім'єю сприяла формуванню мережі дитячих садків нетрадиційного типу: сімейних, прогулянкових, санаторних, художньо-естетичного, оздоровчо-спортивного та інших профілів (у 1993 р. відкрито 210 таких закладів, у 1992 р. їх було 63). На 162 одиниці збільшилась кількість

загальноосвітніх шкіл, в т. ч. на 77 – першого ступеня (початкових) за рахунок реорганізації шкіл I–II ступенів (основних) у школи I–III ступенів, які дають повну загальну середню освіту. Удосконалювалась мережа середніх загальноосвітніх закладів нового типу. Так, в Україні працювало 149 гімназій і 142 ліцеї, в них навчалось 115,2 тис. учнів, що складало 1,6 % від загальної кількості учнів загальноосвітніх закладів. Порівняно з попереднім роком кількість таких закладів дещо зменшилась, що зумовлено суворішими вимогами до визначення їх статусу. Зросла кількість класів, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, у них навчалось більше 500 тис. учнів, що становить 7,5 % [10, арк. 41].

Відчутні зміни за рік відбулися у формуванні мережі навчальних закладів профтехосвіти. У зв'язку з відмовою підприємств і місцевих органів влади від підготовки кадрів з окремих професій і слабкою навчально-матеріальною базою ліквідовано 12 училищ та 65 ПТУ при місцях відбування покарань. Більш як 250 училищ зазнали змін у номенклатурі професій та були перепрофільовані. До 63 існуючих організовано ще 15 вищих професійних училищ, 5 училищ одержали статус художніх, 5 училищ – агрофірм. Чіткішою, більш зорієнтованою на потреби часу, стала мережа закладів, які здійснюють перепідготовку і підвищення кваліфікації робітників. Майже 600 профтехучилищ, 440 навчально-курсівних комбінатів уклали угоди із центрами зайнятості на перепідготовку працівників, незайнятого у виробництві населення, військовослужбовців [11, арк. 42].

Певним чином упорядковано мережу приватних навчально-виховних закладів, підвищено вимоги до їх діяльності. Кількість таких закладів зменшилась з 32 до 26. У них навчається 3,1 тис. дітей, переважно старшого шкільного віку. Працюють також заклади, які надають додаткові (платні) освітні послуги: зміст їх діяльності визначається власними концепціями, навчальними планами, програмами, оригінальними підручниками [12, арк. 42].

Незважаючи на економічні негаразди, матеріально-технічна база закладів освіти все ж поповнилась навчальними посібниками, обладнанням, меблями на суму понад 10 млрд крб. До початку навчального року здійснено необхідний ремонт приміщень переважної більшості (962) професійних училищ, причому за кошти від прибутку їх виробничої діяльності. На це було витрачено понад 5,8 млрд крб [13, арк. 44].

Початок нового навчального року показав також слабкі сторони організаторської діяльності органів освіти, в т. ч. й апарату Міністерства освіти. У ряді регіонів органи освіти не проявили рішучих дій щодо зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл-інтернатів: кожен деся-

тий з них розміщений у старих пристосованих приміщеннях, четверта частина потребує капітального ремонту. У пристосованих приміщеннях працює майже третина і дошкільних закладів.

Лише 62 % загальноосвітніх шкіл та 68 % профтехучилищ мають спортзали, а у Волинській, Закарпатській, Житомирській, Львівській, Хмельницькій, Чернігівській областях таких закладів – менше половини. Протягом багатьох років не ремонтується більшість позашкільних установ, з них понад 70 % працюють у пристосованих приміщеннях, значна частина потребує термінового капітального ремонту, окремі взагалі підлягають ліквідації (знесенню).

Незважаючи на те, що стабілізувалися учнівські контингенти, збільшено кількість учнівських місць, але число дітей, які навчаються у другу зміну, зросло і становить 16,7 % (проти 16,2 % у 1992 р.). Певною мірою це пояснюється такими позитивними процесами, як зменшення наповнюваності класів та збільшення їх кількості: на 1 вересня 1993 р. було 326655 класів, що на 8205 більше, ніж у попередньому році [14, арк. 55].

За наявності перерахованих проблем у функціонуванні мережі навчальних закладів з'являється ще одна, спричинена новими соціально-економічними реаліями. Як зазначається у матеріалах колегії Міністерства освіти, "за мовчазною згодою місцевих органів освіти не припиняється процес розбазарювання об'єктів освіти". Безпідставно закриваються, продаються, використовуються не за призначенням дошкільні, інтернатні та позашкільні заклади. Приміром, у Житомирській області протягом року закрито 97 дошкільних закладів, в Одеській – 166, Запорізькій – 143, Миколаївській – 27, Сумській – 16, за рік закрито 11 позашкільних закладів у Луганській та Одеській областях, по 3 заклади – у Вінницькій та Івано-Франківській. Всього закрито або перепрофільовано 645 дошкільних закладів, приміщення яких, як правило, передавалися комерційним та іншим недержавним структурам [15, арк. 52].

Ряд позитивних зрушень відбувалось у сфері кадрової політики: розпочато роботу з підвищення якості освітнього цензу педагогічних кадрів; з 1993 р. запроваджено контрактну систему призначення керівників закладів (до початку навчального року укладено контракти з ректорами 99 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, з директорами 90 вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, з директорами 640 професійних навчальних закладів 15 областей); здійснено організаторську роботу з формування державного замовлення на підготовку педагогічних кадрів для середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів.

Щодо проблем у питанні кадрів: візьмемо до уваги лише аспект кадрового забезпечення. На початок 1993/1994 навчального року не ви-

стачало понад 5 тис. учителів, що вдвічі більше, ніж у попередньому році. Причому дефіцитом педагогічних кадрів уражені великі, індустріально розвинені області. У Луганській області не вистачає 552 вчителів, Запорізькій – 534, у Республіці Крим – 605, Миколаївській області – 544, Одеській – 404, Донецькій – 306, у м. Києві – 250. Збільшується дефіцит учителів української мови у Запорізькій (142 проти 96 у попередньому році), Одеській (238 проти 90) областях та м. Києві (90 проти 52). Всього не вистачає понад 1,3 тис. учителів української мови, 1,4 тис. фахівців іноземної мови, 246 вчителів історії, 473 – початкових класів. Невирішеною залишається проблема плинності майстрів виробничого навчання у профтехучилищах: за останній рік училища залишило понад 3 тис. майстрів, їх дефіцит у цих закладах складає 3,5 тис. чол. [16, арк. 53].

Значною мірою недоліки щодо забезпечення кадрами, за обґрунтуванням Міністерства освіти, спричинені відсутністю у Міносвіти структурного підрозділу, який розглядав би всі питання, пов'язані із аналізом якісного складу педагогічних кадрів, забезпеченням ними потреби навчально-виховних закладів, соціальним захистом педагогічних працівників, в т. ч. тих, хто працює у зонах радіоактивного забруднення, їх атестацією тощо.

Через недостатню організаційну роботу підрозділів Міністерства, обласних управлінь та з виробничих причин має місце несвоєчасне забезпечення навчальних закладів програмно-навчальними матеріалами, навчальними посібниками. Значно погіршився у 1993/1994 навчальному році стан забезпечення учнів підручниками. Видавництво "Освіта", яке є основним підприємством у цій сфері, вчасно не видало 30 %, а до 1 вересня – 25 % підручників. Із 34 назв підручників, що не вийшли з друку на 1 жовтня, за інформацією видавництва "Освіта", 23 назви так і не буде видано до кінця року. Незадовільний стан із випуском шкільних підручників попри об'єктивні причини (термінова заміна багатьох з них, малопотужність поліграфічних підприємств, хронічна нестача паперу, його дорожнеча) зумовлений ще й неоперативністю керівників видавництва та відповідальних підрозділів Міністерства освіти. У зв'язку з відсутністю коштів на виготовлення і доставку підручників проблема ще більше ускладнилась: у цій ситуації не тільки не було завершено випуск підручників у 1993 р., але і не закладались основи для їх видання на 1994/1995 навчальний рік.

Разом з тим, як показало вивчення стану забезпечення закладів освіти навчальною літературою в Луганській, Дніпропетровській областях, м. Києві, навіть при достатній кількості підручників допущено безвідповідальність у їх розподілі між школами – не було здійснено

своєчасну їх доставку до шкіл. Незадовільним залишається стан забезпечення підручниками професійних навчально-виховних закладів: за 1992–1993 рр. видавництва України видрукували для цих закладів лише 33 найменування підручників українською мовою, тоді як потрібно майже 4 тис. найменувань [17, арк. 56].

Проаналізуємо ситуацію, що склалася в освітній сфері на кінець 1990-х рр. Була розроблена й поетапно реалізовувалась програма системного реформування усіх ланок освіти. Звичайно, суттєвим кроком уперед стало формування за перше десятиліття законодавчого поля для функціонування закладів освіти. Нормативні документи приведено у відповідність до вимог Конституції України, розроблені та прийняті закони України "Про освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про загальну середню освіту", "Про вищу освіту". Для забезпечення нормативно-правовою базою функціонування середніх закладів та установ освіти розроблено і надано на місця положення про державну атестацію, про кабінет, вечірню середню школу тощо.

На кінець 1990-х рр. мережа закладів освіти була реорганізована з урахуванням демографічної, етнічної, соціально-економічної ситуації, інфраструктури регіонів. За оперативними даними, станом на 01.09.1997 р. в Україні функціонувало 19,5 тис. дошкільних, 21,3 тис. середніх, 996 професійно-технічних, 682 інтернатних, 787 вищих закладів освіти. Додатково до початку нового навчального року відкрито 40 гімназій і 32 ліцеї, внаслідок чого їх діяло відповідно 203 (124,6 тис. учнів) і 191 (77,8 тис. учнів) [18, арк. 39].

Увага приділялась підвищенню освітньо-кваліфікаційного рівня дорослого населення в регіонах. Для підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів галузей народного господарства функціонувало понад 500 державних і недержавних навчальних закладів та підрозділів післядипломної освіти. Через цю систему щорічно проходило понад 300 тис. фахівців.

Продовжувалась робота з удосконалення змісту освіти за освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями на сучасних засадах, була розпочата розробка державних стандартів дошкільної освіти, підготовлено проект Державного стандарту загальної середньої освіти з кожної освітньої галузі. Складено перелік навчальних програм, підручників і навчальних посібників для середніх закладів освіти (шкіл, ліцеїв і гімназій), додатково видано навчальні програми для початкової школи. Розпочато розробку державних стандартів професійно-технічної освіти, розроблено перелік підручників і навчально-наочних посібників, визначені нові підходи до організації та формування змісту професійно-технічної освіти.

Особливістю 1997/98 навчального року стало розгортання реформ у вищій освіті: розпочато впровадження двоступеневої освіти та перехід на нові освітньо-професійні програми підготовки фахівців з вищою освітою, упроваджено новий перелік напрямів та спеціальностей, розпочато підготовку фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями, що відповідає ступеневій освіті та зберігає, в цілому, існуючі спеціальності. Перелік нараховував 68 напрямів освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, 271 спеціальність освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста та 282 спеціальності освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста та магістра. Новий перелік напрямів та спеціальностей введено в дію з 1998/99 навчального року.

З метою забезпечення навчально-виховного процесу в закладах освіти створено нове покоління підручників, навчальних посібників, дидактичних засобів, що сприяло впровадженню сучасних технологій навчання. Підручники нового покоління включали систему оригінальних вправ, завдань і мали досконаліший порівняно з традиційною навчальною літературою методичний апарат, що сприяв індивідуалізації та особистісній орієнтованості навчально-виховного процесу. Особливою ознакою нового покоління підручників стала їх варіативність. До початку 1997/1998 навчального року видано 17 найменувань навчально-методичних посібників для дошкільних, 71 найменування – для середніх, 89 найменувань – для вищих та 7 найменувань – для професійно-технічних навчальних закладів. Крім того, для вищих навчальних закладів видано 92 найменування підручників за рахунок спонсорів. Виготовлено та направлено до закладів освіти 16 найменувань стінних карт загальним тиражем 350 тис. примірників, 12 найменувань таблиць загальним тиражем 264 тис. примірників, 25 найменувань демонстраційного, 8 – роздаткового матеріалів [19, арк. 44].

Забезпеченню діяльності закладів освіти сприяло своєчасне вирішення кадрових питань: було укладено контракти з усіма керівниками державних навчальних закладів за погодженням з обласними державними адміністраціями; заклади освіти в основному забезпечені педагогічними кадрами (за даними Міністерства освіти, близько 110 тис. педагогів працюють у дошкільних установах, понад 540 тис. – у середньоосвітніх закладах, понад 60 тис. інженерно-технічних працівників – у професійно-технічних, близько 120 тис. – у вищих навчальних закладах).

На кінець 1990-х рр. загострились проблеми забезпечення життєдіяльності та соціального захисту учнів, студентів та педагогічних працівників. Постійно існувала напруга, викликана невиплатою заробітної плати вчителям середніх закладів освіти, погіршенням соціального

захисту дітей з малозабезпечених сімей. Так, за оперативними даними, на вересень 1997 р. загальна заборгованість по зарплаті складала 340 млн грн, за 1996 р. вчителям не виплачено понад 200 млн грн. Найбільша заборгованість залишалася в Автономній Республіці Крим (28,7 млн грн), Волинській (16,5 млн грн), Донецькій (45,3 млн грн), Запорізькій (21,4 млн грн), Івано-Франківській (23,1 млн грн), Харківській (18,7 млн грн), а також Чернігівській та Кіровоградській областях. Погіршилося харчування дітей у школах-інтернатах, дитячих дошкільних закладах, залишалася болючою проблема дотримання фізіологічних норм харчування дітей. У скрутному становищі перебувала і система професійно-технічної освіти: заборгованість з виплат заробітної плати інженерно-педагогічним працівникам становила понад 24 млн грн, стипендій учням цих закладів – 30 млн грн і на харчування – 22 млн грн. У безвихідному становищі опинились навчальні заклади через їх заборгованість перед місцевими комунальними службами [20, арк. 47].

Підготовка закладів освіти до осінньо-зимового періоду щороку піднімає ще низку проблем, які не вирішуються, а лише поглиблюються. Через відсутність належного фінансування забезпеченість освітніх закладів твердим і рідким паливом, наприклад на 1997 р., становила близько 20 % від потреби. Ситуація ускладнювалась тим, що загальна заборгованість за комунальні послуги навчальних закладів і установ, підпорядкованих Міносвіти, на вересень 1997 р. складала 274 млн грн Міністерством освіти України велася робота з Міністерством фінансів щодо надання фінансової допомоги навчальним закладам для вирішення їх господарських проблем, але надходження коштів з державного бюджету залишались незначними. Керівництво Міносвіти неодноразово зверталось до Міністерства фінансів України із проханням знайти можливість виділити з держбюджету кошти на виконання робіт, пов'язаних з експлуатацією будівель та інженерних мереж у зимовий період. Ще один вихід Міністерство освіти знайшло наступний: звернулось до керівників обласних управлінь освіти, до керівників місцевих держадміністрацій з проханням знайти можливість допомогти освітнім закладам місцевого підпорядкування у вирішенні фінансових проблем, пов'язаних із завершенням як невідкладних ремонтних робіт, так і в придбанні необхідної кількості палива [21, арк. 57]. Проте слід вказати, що такі способи вирішення проблем ставлять під загрозу функціонування закладів системи освіти, адже їх діяльність залежить від волі чиновників.

Не була зупинена фізична та моральна руйнація матеріально-технічної бази та соціальної інфраструктури системи освіти, що мало суттєвий вплив на якість навчального процесу. Через відсутність

належного фінансування практично не проводилось оновлення матеріальної бази середніх закладів освіти. Обладнання навчальних кабінетів з фізики, хімії та інших дисциплін, шкільних майстерень, спортзалів оцінювалось як фізично зношене і морально застаріле. Забезпечення необхідними засобами навчання (хімреактивами, фізичними приладами, інструментами, дидактичним і роздатковим матеріалом) складало 20–30 % від потреби. Незадовільне забезпечення закладів освіти меблями не дозволяло укомплектувати класні приміщення партами у необхідній кількості відповідно до зросту дітей, що негативно позначається на стані їх здоров'я. Школи і дошкільні заклади не були забезпечені належним чином такими елементарними речами – крейдою, електролампочками, миючими і дезинфікуючими засобами. Наростали негативні процеси в системі дошкільної освіти переважно через відсутність коштів у місцевих бюджетах. Лише за 1997 р. мережа дошкільних закладів скоротилася більш як на 700 одиниць. Частина з них була реорганізована у загальноосвітні школи першого ступеня, освітні комплекси "дитсадок – початкова школа" та інші установи.

Скорочувались обсяги будівництва закладів освіти. Так, із передбачених планом будівництва на 1997 р. 108 середніх загальноосвітніх шкіл на 37,8 тис. місць збудовано лише 23 (11 тис. місць), що складає трохи більше 21 %. Із 43 дошкільних закладів на 4,5 тис. місць введено лише 5 на 735 місць. Не введено жодного середнього закладу освіти у Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Тернопільській, Херсонській, Черкаській областях та в Автономній Республіці Крим; у той же час ліквідовано 88 малокомплектних шкіл у сільській місцевості, в тому числі у Вінницькій області – 24, Полтавській – 23, Чернігівській – 21, Харківській – 13, Миколаївській – 7. Не завершено будівництво 19 навчальних корпусів, 9 навчальних приміщень для ПТУ, 15 гуртожитків, 2 котелень [22, арк. 49].

Ускладнилась кадрова проблема. За оперативними даними, до початку 1997/98 навчального року ліквідовано 13,9 класів-комплектів, у зв'язку з чим звільнено майже 13 тис. учителів (у Харківській області – 1,4 тис. вчителів, Київській – 1,9 тис., Дніпропетровській – 2,3 тис.). Разом із тим залишались вакантними 1,4 тис. посад учителів, у тому числі 491 – іноземної мови, 220 – української мови і літератури, 109 – історії тощо. Найбільша кількість вакансій в автономній Республіці Крим – 303, Донецькій – 202, Одеській – 181 та ін. областях. Внаслідок низького соціального захисту, існування заборгованості у виплаті заробітної плати продовжувався масовий відтік кадрів із системи професійно-технічної освіти. Тільки у 1996/1997 навчальному році звільнилось більше 3 тис. майстрів виробничого навчання та викладачів [23, арк. 51].

1999/2000 навчальний рік освітня сфера України починала з тими ж не вирішеними проблемами, що існували протягом всього десятиліття [24].

При розгляді питання щодо ситуації в освітній сфері на початок кожного навчального року колегія Міністерства освіти констатувала: "Незважаючи на складні економічні умови, новий навчальний рік у навчальних закладах загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти розпочався своєчасно і організовано" [25, арк. 37]. Було б принаймні дивним, якби в умовах розбудови держави та розгортання освітніх реформ, спрямованих на прогресивні зміни в системі освіти, новий навчальний рік розпочинався невчасно.

На засіданнях колегії Міністерства освіти аналізувалась поточна ситуація в освітньому середовищі та приймалися рішення у напрямку розв'язання актуальних проблем. Ухвали колегії Міністерства освіти України засідань початку 1990-х рр. передбачали заходи, спрямовані на поліпшення ситуації в освітній сфері: зобов'язати вжити необхідних заходів з усунення наявних недоліків, спрямувати діяльність педагогічних колективів закладів освіти на поліпшення навчально-виховного процесу, створення умов для навчання учнівської та студентської молоді, забезпечення усіх шкіл навчальними програмами, підручниками, класними журналами, навчально-наочними посібниками, вирішити питання про забезпечення навчальних закладів обчислювальною технікою, новими сучасними технологіями, розробити порядок відкриття гімназій, ліцеїв та інших навчальних закладів нового типу і видачі відповідних ліцензій; сприяти розширенню мережі навчально-науково-виробничих комплексів, вживати заходів щодо розвитку мережі шкіл-інтернатів різних типів, сімейних дитячих будинків, а також дошкільних закладів, в т. ч. нетрадиційних, розробити механізм впровадження ступеневої підготовки фахівців з вищою освітою згідно з новим переліком напрямків підготовки бакалаврів, розробити і здійснити заходи щодо встановлення контролю за роботою установ, які займаються питаннями проектування об'єктів освіти, капітальних ремонтів та ін.

На кінець 1990-х рр. рішення колегії, зокрема, передбачали: вжити заходи щодо недопущення згорання мережі позашкільних навчально-виховних закладів, забезпечити режим суворої економії, збереження існуючого парку обладнання, устаткування, налагодити ремонт меблів та інших виробів на місцях з метою продовження строків їх експлуатації, посилити організаторську роботу з оперативного вирішення питань будівництва навчальних закладів, розробити план та забезпечити виконання видання відомчої літератури (навчальних програм, методичних листів та інструктивно-методичних рекомендацій з навчальних

дисциплін) для всіх типів навчальних закладів, завершити роботу з розробки концепцій і державних освітніх стандартів з базових дисциплін, розробити інструктивно-методичні рекомендації про порядок створення та функціонування різних типів середніх загальноосвітніх навчальних закладів: гімназій, ліцеїв, вечірніх (заочних) шкіл, спеціалізованих шкіл (класів), шкіл-комплексів, приватних навчально-виховних закладів, шкіл національних меншин, запровадити поточний контроль за виконанням на місцях інструктивних положень, наказів міністра, рішень колегії з питань організації навчального процесу, прийому абітурієнтів, надання платних послуг і виконання цільових договорів на підготовку фахівців, посилити роботу у напрямку реалізації програми будівництва.

Аналіз архівних матеріалів засідань колегії Міністерства освіти переконує у наявності постійної уваги та контролю з боку Міносвіти до розгортання реформаційних процесів в освітній сфері. Разом з тим вивчення щорічних протоколів з розгляду питання про стан в освітній галузі на початок навчального року доводить, що низка проблем освіти – у першу чергу стан мережі освітніх закладів, їх матеріально-технічне та кадрове забезпечення – набули хронічного характеру. З року в рік вирішення не набували питання збереження та розширення мережі навчальних закладів, проблемним залишався пошук коштів для поліпшення матеріально-технічної бази освітніх установ, невисока заробітна плата та несприятливі соціальні умови постійно актуалізували питання кадрового забезпечення освітньої системи.

90-ті рр. ХХ ст. в освіті України – якісно новий етап її розвитку: формуються нові концептуальні засади, законодавча база, широкого розмаху набувають теоретичні розробки. Але реалії, практичне функціонування закладів освіти – це комплекс невирішених проблем, які, на жаль, залишались у 1990-х рр. не просто нерозв'язаними, а в умовах соціально-економічних кризових явищ загострювались. Дієвого механізму їх вирішення Міністерством освіти створено не було.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 17, спр. 147, арк. 56.
2. ЦДАВО України, ф. 116, оп. 18, спр. 9, арк. 58.
3. Там само, арк. 59.
4. Там само, арк. 62.
5. Там само, арк. 59.
6. Там само, арк. 64.
7. Там само, арк. 59.
8. Там само, арк. 68.

9. ЦДАВО України, ф. 116, оп. 18, спр. 51, арк. 40.
 10. Там само, арк. 41.
 11. Там само, арк. 42.
 12. Там само.
 13. Там само, арк. 44.
 14. Там само, арк. 55.
 15. Там само, арк. 52.
 16. Там само, арк. 53.
 17. Там само, арк. 56.
 18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 208, арк. 39.
 19. Там само, арк. 44.
 20. Там само, арк. 47.
 21. Там само, арк. 57.
 22. Там само, арк. 49.
 23. Там само, арк. 52.
 24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 303, арк. 99–109.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 208, арк. 37.